

Ідеологія, політика та культура

УДК 94(477.4)“185/186”:378.113.1

Ю.С.Земський

Недільні школи Українського Правобережжя середини ХІХ ст. – об'єкт протистояння інтересів громадськості та імперської влади

Ліберальна політика та реформа з ліквідації кріпосного права в Російській імперії, після поразки у Кримській війні (1853–1856 рр.), спричинилися активізацією громадськості. Зокрема, в Україні національна еліта одним із чільних своїх завдань бачила надання грамотності представникам соціальних низів й задля цього, на благочинних засадах, започаткувала створення мережі недільних шкіл. Особливу активність в налагодженні роботи закладів просвітницької діяльності серед простолюду виявила освічена громадськість Українського Правобережжя. В статті розглядаються конкретні приклади сприяння та опору з боку окремих чиновників різних щаблів владної ієрархії в справі створення недільних шкіл на Поділлі.

Влада імперії, занепокоєна втратою контролю дворян-кріпосників над селянами та сподіваючись на виконання недільними школами “виховної”, про-імперської ролі, певний час давала згоду і навіть заохочувала до їхнього створення. Проте, не маючи можливості контролювати роботу шкіл та отримавши інформацію про поширення у школах ліберальних ідей, царат заборонив та ліквідував мережу недільного шкільництва. Водночас самодержавство спромоглося розколоти громадськість Російської імперії за національними ознаками. Польський та український національні рухи були звинувачені у замаху на єдність та недоторканість кордонів вітчизни-імперії, а разом із тим серед росіян було поширено псевдопатріотичні, промонархічні та проімперські настрої.

Ключові слова: недільні школи, грамотність, громадськість, лібералізм, імперська політика.

Недільні школи в Україні 50–60-х рр. ХІХ ст. безумовно, були надзвичайно вагомою складовою культурницької роботи, яку проваджувала українська націо-

нальна еліта як боротьбу за самоствердження української ідентичності, проти зросійщення, проти денационалізації. Проте, не менш важливо, у цьому контексті, говорити також про закладання, тим самим, основ нового типу суспільних відносин – власне, відносин громадянського типу, кардинально відмінних усталених в Російській імперії ієрархічно-становій системі. Адже, предстаниками національної еліти були на той час переважно вихідці з упревілейованих верств – шляхтичі-дворяни, поповичі, але (всупереч своїм становим традиційним інтересам) метою їхньої справи було не лише надання грамоти, але й закладання в українських селян та жителів міст основ правової свідомості, власне сприяння в усвідомленні ними власних громадянських прав, а зокрема усвідомлення рівності перед законом.

Проблема діяльності недільних шкіл в Україні середини XIX ст. традиційно розглядається українською історіографією в контексті досліджень національно-духовного відродження. У цій царині з'явилося досить багато сучасних праць, котрі містять чимало актуальної та важливої інформації для розкриття змісту, в тому числі, діяльності недільних шкіл. Серед найбільш вагомих монографічних досліджень назвемо праці Людмили Іванової [17], Андрія Катренка [18], Анатолія Коцура [19; 20], Віталія Сарбея [22; 23], Сергія Світленка [24], Надії Щербак [27]. Окрім того, значний інформаційний потенціал містять також публікації Ігоря Гирича [13], Євгена Годованого [14], Віктора Дудка [15], Романа Сербина [25], Василя Ульяновського [26]. Проте, в даній статті недільне шкільництво розглядатиметься, як засіб налагодження нового типу взаємин у суспільстві.

Розглядаючи генезу системи недільного шкільництва в Українському Правобережжі середини XIX ст., головну увагу приділятимемо меті, яку переслідувала імперська влада, погоджуючись і навіть, певною мірою, підтримуючи на початку їхнього створення, ініціативу недільного навчання нижчих соціальних верств суспільства. Водночас, з'ясуємо ближчу та віддалену перспективу результатів діяльності недільних шкіл, на які покладалися представники української національної еліти, започатковуючи свою подвижницьку діяльність.

Ганьба програту Кримської війни (1853–1856 рр.) стала справжнім струсом і для суспільства, і для владних кіл Російської імперії. Ця поразка, ніби тектонічний злам завершила епоху “жандарма Європи” і змусила Росію, усвідомивши справжнє, а не вдаване своє місце серед провідних європейських країн, терміново розпочати пошук шляхів “спасіння власного обличчя”. Ось як писав анонімний патріот іще до завершення війни, але вже тоді, коли доля Севастополя була вирішена – в другій половині 1855 р.: “Навіщо зав'язали ми справу, не розрахувавши наслідків, або чому не противилися із обережності до таких наслідків...? Всюди панує у нас бажання сїяти добро силою. Всюди зверхність, а не любов... Невже результати нинішньої системи визнаються задовільними? Невже пагубний вплив цієї системи досі не доведено ні зовнішніми невдачами, ні внутрішніми недоліками, ні всезагальною недовірою до нашого начальства...? Невже благородство промов не сумісне з благородством справ і російський дворянський стан повинен говорити мовою, в якій чуються відголоски Золотої

орди разом із вігіватістю семінарії... Росія – гладеньке поле, на якому воля Уряду не зустрічає жодних перепоп. Чи не скаже він народу: “Нехай буде істина поміж нами” [4, арк. 4-11].

Тоді ж, все більше, ширше та сильніше почали звучати голоси із закликами щодо необхідності оновлення Росії. Репрезентант самодержавства, який формував на той час офіційну ідеологію поведінки імператора М.Погодін розпочав писати, так звані, політичні листи, в яких жорстко критикував внутрішню та зовнішню політику Миколи I, з вимогою змінити: “... всю систему, систему паперового діловодства, систему взаємного обману та загального мовчання, систему пільми, зла і розпусти в личині підлеглості та законного порядку” [21, с. 419]. Суспільство, здавалося, в повному та цілісному порозумінні зробило належні висновки з цього історичного уроку: “Ми здалися не перед зовнішніми силами західного союзу, а перед нашим внутрішнім безсиллям” – писав Ю.Самарін [21, с. 420]. “Севастополь повинен був впасти, щоб в ньому явилася нам Божа справа, тобто унаочнення всієї гнилі урядової системи, всіх наслідків принципу душення” – стверджував І.Аксаков [21, с. 420]. А далі, в пориві боротьби за правду, проти головного зла – тотальної брехні, запрацювала журналістика та художня література.

Як зазначав літературний критик початку ХХ ст. П.Сакулін, в справі викриття брехні у різних сферах суспільного життя, з’явилася, на середину ХІХ ст., навіть певна спеціалізація. А.Кошелев викривав брехню поміщицьку (тобто кріпосного права), А.Хомяков – брехню церковну, Ю.Самарін – брехню урядову, М.Пирогов виступив грізним карателем брехні на якій тримається вся цивілізація, яка лише за назвою християнська, а за своїми виявами істинно варварська [21, с. 420].

Отож, Кримська війна принесла всезагальне розуміння необхідності змінити життя в Росії, оскільки випробування історією матеріальних та духовних сил імперії були вщент провалені. Розбурхана російська громадськість бажала змін, бажала очищення правдою. В такому стані успадкував Російську імперію Олександр II, з такої прелюдії розпочалася, так звана, “епоха реформ” в Російській імперії. Імператор, підписавши принизливий Паризький мирний договір, практично втратив авторитет не лише зовнішній, але й перед своїми підданими, а отже він розумів і визнавав, а також подавав сигнали про те, що час і обставини змушують поступатися. Імператор Олександр II та його оточення вимушені були шукати нових шляхів для вибудовування владної вертикалі серед підданих.

Згадуваний вже М.Погодін, в своїх публічних записках критикував політику Миколи I за її надмірну увагу до справ європейських. Він назвав її зрадою національного духу, оскільки в Росії “народ любить свого царя, як батька”, а отже, уряд повинен більше уваги приділяти внутрішнім потребам – пресі, освіті, умовам життя селян тощо. Разом з тим, М.Погодін закликав до “гласності”, що дозволило б імператору почути голос свого народу, минаючи чиновників, які приховують від нього правду [16, с. 26-28]. Таким чином, Олександр II пропонувався демонструвати відкритість у стосунках з власним народом, бути для нього “турботливим батьком”, опікуном. Саме таку позицію і займав правлячий двір,

з часу сходження Олександра II на трон. За висловом сучасного американського дослідника Річарда Вортмана для Олександра II було розроблено і впроваджено “сценарій любові”. В усіх церемоніях, промовах, діях, вчинках в імператора простежувалося прагнення створити образ, надати ореолу безпосередньої близькості до народу та безмежної взаємної любові царя та його підданих [11, с. 37-88].

Логічною закономірністю, за таких умов, стає лібералізм в політиці правління Олександра II. Хоча в сутності, цей лібералізм виглядав не інакше як загравання з підданими – демонстрація власної відкритості, щирості, відданості, довіри та любові зі сподіванням на таку ж взаємність і готовність народу до всепрощення за недолугості управління ним.

В умовах ліберальної політики середини XIX ст. відбулося, насправді, багато зрушень та змін в суспільно-політичному житті Російської імперії, але найголовніше – почалося формування елементів громадянського суспільства. Надзвичайна громадська активність заманіфестувала себе в Україні. Як згадував Борис Познанський, на зміну веселощам та розгулам, які були найпершою ознакою студентського життя до середини 50-х рр., в цей час своєрідною модою поведінки приходить реакційна протилежність – суворий аж до крайностей пуризм. Попередня моральна розпуста студентів навіть підтримувалася та заохочувалася владою. Зокрема, це мало місце в часи генерал-губернатора Д. Бібікова, який вважав, що нестримні гуляння молоді будуть найнадійнішою осторогою від всіляких неблагоннадійних занять, а особливо від усякої політики. Тож легендами про бібіковські часи залишилися студентські гульбища, які сягнули аж зруйнування цілого “будинку розпусти” (заклад Камбали на Андріївському узвозі) [12, с. 13-14]. Натомість, пуризм протиставив безтямному буйству ввічливість та скромність.

Повне усунення п’янства, ціломудреність, стримання в їжі та скромність в одязі – ці зовнішні риси пуристів поєднувалися з організацією ними громадської роботи. Студенти об’єднувалися у, так звані, гміни – своєрідні земляцтва, які формувалися за принципом належності студента в минулому до певної гімназії. Гміни були київські – перша та друга, житомирська, немирівська, білоцерківська тощо. Але скоро земляцька основа була замінена політичною.

Показово звернути увагу, як у цей час – політичного лібералізму – відстоювалося перед владою право студентів на їхню громадську діяльність. Зокрема, 30 жовтня 1858 р. від генерал-губернатора І.Васильчикова на ім’я попечителя Київського навчального округу М.Пирогова надійшов лист із інформацією, що в місті ходять чутки про поширення між студентами якогось таємного товариства пуристів, в зв’язку з чим, останнього спонукали до дій, аби встановити істинну [10, арк. 1-1 зв.]. Подібного змісту лист було повторно написано 25 листопада [10, арк. 10]. Але практично лише місяцем пізніше, 19 грудня М.Пирогов доволі емоційно відреагував на домагання генерал-губернатора. В своєму листі, він поставив проблему моральності таємно займатися нишпоренням поміж студентами. Традиційно – писав М.Пирогов – для вирішення подібних завдань

“застосовується між іншим два головних засоби: 1) перегляд листів, які отримують із пошти запідозрені в чомусь; 2) підслуховування розмов та випитування суджень таємними агентами. Але чи може і чи повинна університетська поліція застосовувати хоч один із засобів? Ні у попечителя, ні в інспектора немає ніякої секретної інструкції про те, як би вони могли послугуватися цими засобами... Ці засоби, які терпить суспільство, як вимушене зло, не можуть і не повинні бути зброєю університетського, винятково морального нагляду, який передбачає довіру, відкритість та відвертість” [10, арк. 16-18].

Водночас, М.Пирогов ставив проблему: чи можна сподіватися якоїсь моральності, довіри та відкритості, якщо підпорядковані моральному нагляду університетської поліції почнуть здогадуватися і підозрювати, що їхні листи затримуються, відкриваються і читаються інспектором? Що інспектор, знаючи вільнодумство деяких, навмисне старається підтримати його і довести до подальших наслідків, аби очевидніше виявити винуватого і краще довести свою власну запопадливість перед начальством? Що інспектор підсилає таких людей, які провокуючи навмисне бесіду про політичні події, дізнаються про судження, або ж, що інспектор обіянками та грішми перетворює в таємних агентів найкращих друзів...? “Поліція в руках одного університетського начальства, якщо може ще приносити користь, то звичайно, діючи лише виключно морально, інакше вона буде драгувати і озброювати проти себе студентів без будь-якої користі для них і для суспільства” [10, арк. 18-20].

Безумовно, що така сміливість М.Пирогова у відстоюванні прав студентів на певну громадську позицію цілком узгоджувалася із загальною тенденцією громадської боротьби із брехнею та злом, про що вже говорилося вище, і, висловленою вголос, така позиція могла бути, завдячуючи тому ж таки лібералізму політики наприкінці 50-х років. А окрім того, М.Пирогов, безумовно, знав про настрої, прагнення, розмови поміж студентами, які, звичайно, засвідчували прогресивність поглядів молоді та їхню готовність безпосередньою працею долучитися до справи гармонізації суспільного життя, до реальної зміни тієї деспотичної атмосфери, яка утвердилася в імперії, гнітила дух та принижувала людську гідність.

Саме з надр громадської активної діяльності київського студентства, в цей час, народився широкий, просвітницького змісту, рух створення недільних шкіл для надання елементарної грамотності верствам простолюду. Характерно, що зародившись в Києві ця громадська добродійна ініціатива дуже швидко набула розголосу, а відтак підтримки та впровадження по всій території України, а також і Росії.

24 вересня 1859 р. генерал-губернатор князь І.Васильчиков отримав листа від попечителя Київського навчального округу М.Пирогова в якому йшлося, що “деякі студенти університету Святого Володимира із почуття людяності виявили готовність зайнятися у вихідні дні безкоштовним елементарним навчанням дітей робітничого класу чоловічої статі... Беручи до уваги користь, яку недільні школи принесуть дітям ремісничого та робітничого класу, котрі не мають ані часу, ні засобів відвідувати звичайні школи, а тому залишаються в повному

невіглавстві, не знаючи ні грамоти, ні Закону Божого, я дозволив, – писав почитель, – відкрити недільну школу в будинку Київського Подольського повітового дворянського училища під наглядом та керівництвом проф. Павлова та штатного наглядача Слепушкіна... В школі будуть викладатися Закон Божий, російська та слов'янська граматики, російське письмо та арифметика. Законовчитель буде особливу увагу приділяти моральності християнського вчення” [6, арк. 2-3].

З цієї інформації почалася активна робота по створенню недільних шкіл, які, на той час, сприймалися трохи не способом спокутування гріхів перед простолюдом – так можна сказати, зважаючи на активність та ентузіазм з яким масово студентська молодь, а це, в першу чергу, вихідці зі шляхетських кіл, а крім студентів також аристократія і навіть військові, включилися до реалізації цієї вкрай важливої та перспективної ініціативи.

Як стверджував, досліджуючи цю проблему Гнат Житецький – син відомого громадівця Павла – перша недільна школа була відкрита 11 жовтня 1859 р. на Подолі в будинку повітової дворянської школи на розі вулиць Костянтинівської та Хоревої [1, арк. 5]. За два тижні було відкрито другу недільну школу, так звану, Новоостроєнську по вулиці Жилянській. Згідно документального свідчення – це сталося 23 жовтня” [6, арк. 15]. Через рік – в кінці жовтня 1860 р. відкрилася, так звана, Печерська недільна школа на Кловщині, в Липках, а у 1861 р. в аудиторіях університету ще й четверта школа [1, арк. 5-9]. Ці чотири недільні школи були для навчання учнів чоловічої статі. Але окремо, в Києві було відкрито ще й три жіночі школи. Перша жіноча школа розпочала навчання 31 січня 1860 р. в будинку другої гімназії. Як доповідав генерал-губернатору М.Пирогов: “пані Нельговська та її класні дами пансіону виявили бажання за прикладом існуючих вже чоловічих недільних шкіл, відкрити таку ж жіночу. Я доручив директору другої гімназії надати для цієї школи приміщення в гімназії” [6, арк. 5]. В кінці того ж 1860 р. з’явилося ще дві жіночі школи, зокрема друга – 6 листопада в будинку фундуклівської гімназії, а третя, трохи згодом, на Подолі [1, арк. 6].

Цілком впевнено можна стверджувати, що поява цих шкіл викликала надзвичайний розголос в громадськості, а разом з тим, зацікавленість та, значною мірою, бажання якщо не долучитися, то, принаймні, сприяти цьому процесу. Зокрема, Київський генерал-губернатор 18 лютого 1860 р. отримав відповідь на запит від міністерства внутрішніх справ про те, що воно не бачить жодних перепон в тому, аби на відкриття та утримання недільних шкіл збиралися добровільні пожертви [6, арк. 12].

Важливо відзначити, що в цей початковий період появи недільних шкіл, влада, перебуваючи ще в ліберальному дусі, не лише спокійно, але й із зацікавленням та навіть певним сприянням ставилася до цієї громадської ініціативи. Ще 23 листопада 1859 р. – тобто на самому початку появи недільного руху, до Київського генерал-губернатора було адресовано лист начальника казанської губернії, в якому той говорив, що дізнався із газет, в тому числі із “Київського телеграфа” про недільні школи, в зв’язку з чим, просив поділитися досвідом про умови їх відкриття, про способи і засоби утримання і “взагалі про все, що сто-

сується шкіл” – писав він у листі [6, арк. 4-4 зв.]. А вже в березні 1860 р. міністерство внутрішніх справ повідомляло, що недільні школи відкриті в Санкт-Петербурзі та Архангельську, але при цьому застерігало, що за ними має бути нагляд на предмет благонадійності і відповідальність за те цілковито покладається на місцеву владу [6, арк. 26].

Засторога щодо благонадійності стала досить швидко знаковою, а в підсумку саме ця проблема й привела до ліквідації шкіл. Надзвичайно показовим є, в цьому сенсі, лист адресований в грудні 1860 р. попечителю М.Пирогову. Погоджуючись в цілому із корисністю початкового навчання простолюду, начальник краю князь І.Васильчиков висловлював думку, що надзвичайно важливо, аби навчання відбувалося “у відповідності із інтересами Уряду”, крім того, має бути впевненість, що “школи не стануть провідниками не благих намірів”. А далі він писав: “до відома мого дійшло, що у відкритих в Києві недільних школах не завжди перебувають особи, які уповноважені навчальним керівництвом наглядати за навчальним процесом... Відсутність нагляду відкриває викладачам можливість відхилитися від прийнятої системи навчання і, ніби то, в одній зі шкіл учням викладається історія, причому не за підручником, виданим для навчальних закладів, а усно. В справі навчання, історія є надзвичайно важливим предметом. Викладання її в недільних школах, якщо і могло б бути дозволеним для деяких більш обдарованих учнів, то не інакше як із крайньою розбірливістю та обережністю в оповіданні історичних подій, а до того ж, не усно, а за виданими для нижчих навчальних закладів підручниками. Викладач, оповідаючи історичні факти, може іноді зловмисно або в захопленні передавати своїм слухачам події не в тому вигляді або недоступно їх розумінню. Слухачі ж ці, через простоту свою, легко довіряючи кожному слову, сказаному викладачем, і, незрозумілі для них події, витлумачуючи по-своєму, можуть впадати в оману, наслідки якої можуть бути несприятливими і навіть пагубними для них самих” [6, арк. 82-83]. Зрозуміло, що князь І.Васильчиков усвідомлював малопривабливість справжньої історії Російської імперії і тому наполягав, що її треба “дуже правильно”, як він пише – “з крайньою розбірливістю та обережністю” переповідати. Однак це ще був час ліберальних настроїв в імперській владі, а отже, подібні застереження сприймалися людьми громадських вболівань як зайві та надмірні перестороги. Зокрема, М.Пирогов відповідав у січні 1861 р. генерал-губернатору, що за недільними школами, яких на той час було у Києві сім, наглядають: помічник попечителя, інспектор казенних училищ, а ще директори та штатні наглядачі повітових дворянських училищ, крім того, всі школи ведуть навчання відкрито для всіх бажаючих, а отже вони перебувають, таким чином, під наглядом кожного із відвідувачів і тому будь які відхилення у навчанні не можуть залишатися не поміченими [6, арк. 95-95 зв.]

У цьому ж часі, разом із семи недільними школами в Києві, шкільництво поширювалося і по всій Україні, особливо на Правобережжі. Причому, до ініціативи студентів приєдналися представники інших верств. Так, у вересні 1860 р. генерал-губернатор отримав клопотання про дозвіл відкрити недільну школу

при другій саперній бригаді, яка дислокована у Печерській частині міста Києва. Командир бригади генерал-майор Крепке, доповідав, що у планованій школі сподіваються навчати дітей усіх верств [6, арк. 46]. Про ще дивовижнішу ініціативу, М.Пирогов доповідав генерал-губернатору у жовтні 1860 р. Він писав, що студент Київського університету Євген Білогруд, за дорученням товаришів ініціював започаткувати недільні бесіди за зразком недільних шкіл для арештантів. При цьому, студентом запропонована програма: проводити бесіди не для всіх, а лише для бажаючих. Предметами навчання пропонуються: Закон Божий, читання, письмо, арифметика, а також “інформація, яка була б корисною в домашньому побуті того середовища, до якого, більшим числом, належать арештанти”. Заняття з арештантами проводити не за предметами, а по групах, в які добирали кандидатів, враховуючи їхній вік, віросповідання, моральність та розумові здібності, ступінь грамотності, а також враховуючи причину ув’язнення. Часи для занять має призначити адміністрація в’язниці [6, арк. 76-77]. Щоправда, з подальшого листування щодо цієї ініціативи постає зрозуміло, що вона не мала продовження, в першу чергу, через заборону відвідувати арештантів будь-кому, окрім їхніх найближчих родичів [6, арк. 81].

У січні 1861 р. недільна школа була відкрита при Немирівській гімназії Брацлавського повіту. Директор гімназії, з ініціативи якого школа й була створена, доповідав, що в школі навчаються 36 чоловік від дванадцяти до двадцятирічного віку, із них: 3 дворян, 2 з духовенства, 12 з однодворців, 1 із вільних людей і 18 із селян; за віровизнанням: православних – 25, римо-католиків – 10 і 1 – лютеранин [6, арк. 109].

У містечку Білозерську, Черкаського повіту недільну школу було відкрито священиком, її відвідувало 115 чоловік віком від 8 до 45 років [6, арк. 116]. У містечку Тараща, недільна школа була відкрита в березні 1861 р. офіцерами 8-ї артилерійської бригади [6, арк. 121].

В місті Бердичеві в жовтні 1861 р. була відкрита недільна школа для малолітніх арештантів при в’язниці. Як доповідав повітовий стряпчий, до початку навчання ним особисто було забезпечено в клас ікону Святого Миколая Чудотворця, 30 букварів, 5 лавок і дошку, а отже, підкреслював він, відкриття школи не потягло за собою жодних витрат із казенних грошей. З перших занять в школі навчалось 16 хлопчиків, але після настійливих прохань, до них дозволено було доєднатися ще 4-м дорослим арештантам. Навчання проводили двоє дворян, які також були арештантами [6, арк. 144-144 зв.]

Констагуючи надзвичайно піднесений ентузіазм громадськості в благородній справі надання грамотності всім, хто того потребував, вже відзначалося, що у початковий період зростання цієї ініціативи, влада із певним зацікавленням навіть сприяла йому. Про це може свідчити листування, яке відбулося між Київським генерал-губернатором та губернаторами Правобережжя восени 1860 р. На запит начальника краю його підлегли доповідали не лише про досягнуті успіхи у створенні недільних шкіл, але й, при цьому, висловлювали свої міркування щодо перспектив подальшого їх поширення. Так, Волинський губернатор 14 жовтня

доповідав, що цілком певним є бажання громадськості відкрити недільну школу в Житомирі. Вже є бажуючі бути вчителями – писав він – визначилося також приміщення, це буде місцева гімназія. Наостанок, він запевнював, державна казна витрат не понесе [6, арк. 56].

Київський губернатор, листом від 25 жовтня повідомляв, що в м. Сквирі недільна школа вже відкрита, в м. Черкасах громадськість виявила щодо того бажання, а в містах Бердичеві, Радомишлі та Умані цілком певною є потреба в недільних школах, однак громади тих міст не хочуть брати на своє утримання належні витрати. Що ж до інших міст, то ні місцеве начальство, ні громадськість – відзначав губернатор – не висловлюються ніяк стосовно шкіл, а отже в їх створенні немає можливості [6, арк. 59].

Найбільш очевидно, зацікавлено-стримана позиція влади стосовно недільних шкіл, постає із листа Подільського губернатора. В Подільській губернії саме навесні, того ж, 1860 р. відбулася ротація. На посаду губернатора вступив Рудольф Брауншвейг, щойно змінивши Володимира Пфеллера. А отже, новопризначений Подільський губернатор почувався новачком і зміст справ у підпорядкованому йому краї лише осягав. Тож у відповідь на запит генерал-губернатора він доповідав 15 листопада, що свого часу лист від міністерства внутрішніх справ про можливість відкриття недільних шкіл на Поділлі, отримав ще його попередник – 22 березня 1860 р., і він же таки – Пфеллер – вимагав від міської думи Кам'янця, розмірковувань про умови відкриття таких шкіл. В подальшому, контроль за цим питанням вів уже безпосередньо Брауншвейг. Саме останній (і про це він доповідав генерал-губернатору) отримав новий циркуляр від міністерства внутрішніх справ з дозволом відкриття шкіл, за умови лише, що їхнє утримання покриватиметься засновниками. Позитивно щодо недільних шкіл висловилися і Кам'янецька дума, сподіваючись, що навчання в недільних школах добре впливатиме, щонайперше, на моральність вихованців. Водночас, дума відмовила у виділенні матеріальних засобів, пояснюючи, що таких немає, і обмежилася лише наданням приміщення для недільної школи, визначивши для того флігель міського будинку, а також запропонувала, до часу віднайдення інших коштів, брати 150 рублів із грошей верстви ремісників міста, а зараз дума вирішила запросити ремісників та не ремісників (міщан), аби прислали до школи у недільні дні своїх дітей [6, арк. 68-70]. До пошуку коштів на відкриття та утримання недільних шкіл самостійно викликався гласний (тобто депутат) Кам'янецької думи Качинський [6, арк. 70 зв.]. Доповівши генерал-губернатору про ці свої старання у питанні відкриття недільних шкіл, далі Брауншвейг окремо розповів про власні перипетії у стосунках із директором Кам'янецької гімназії щодо тієї ж проблеми.

З настроєм, мабуть, певного подивування, новопризначений Подільський губернатор, зіткнувся з тим, що на його усні звернення до директора Кам'янецької гімназії, висловитися щодо можливості відкриття недільних шкіл, останній, тривалий час просто ігнорував його, жодним чином не відповідаючи. Зрештою, як згадував губернатор, він звернувся з тим же питанням офіційним

листом до директора, запитуючи разом, чи не визнає той можливим для більшої зручності в нагляді за недільною школою, розмістити її, згідно дозволу міністра народної освіти, в одному із будинків, які займає підпорядкований йому навчальний заклад, а також чи не визнає можливим залучити до викладання в недільній школі когось із підлеглих вчителів, або здібних учнів вищих класів гімназії [6, арк. 71].

На такий запит було отримано, також листом, офіційну відповідь директора. Він писав, що наскільки знає зі зносин з попечителем Київського навчального округу, справа створення недільних шкіл є справою виключно благочинною, а отже – відкриття таких шкіл можливе лише у міру дійсної в тому потреби, за вимогою певних ініціаторів – засновників. І тому, не можна наперед визначити в яких саме місцях потрібно буде відкрити школи – це треба цілком передати в руки приватної благодійності з тим, щоб саме ті, хто бажає відкрити недільну школу у підпорядкованій йому дирекції, звернулися до нього листом, де вказувалося б в якому місті та в якому приміщенні бажають вони (благодійники) відкрити школу, а вже тоді він (директор) на підставі такого звернення повинен буде вийти у листування з начальником округу і чекати від того остаточних розпоряджень [6, арк. 71 зв.-72 зв.]

Звісно, що така позиція директора була не просто виявом черствості функціонера-посадовця, а швидше демонстрацією відвертої ворожості та протесту громадському руху шкільництва. Адже цілком очевидно, що лібералізм політики офіційної влади цього періоду не міг бути привабливим абсолютно для всіх, а отже догматично переконані консерватори-морнархисти противилися “моді часу” як могли, дочекуючись повернення “старих, добрих” часів режиму імперського деспотизму. І звичайно, їхні настрої та очікування не були марними, адже відомо як швидко і тотально вся ця система, громадськістю ініційованого руху, була враз і щент знищена досить скоро – вже влітку 1862 р., розпочавши тим самим повернення антиліберальних, деспотично-тоталітарних настроїв в політиці імперії. Однак, ще тоді – в листопаді 1860 р., Подільський губернатор доповідав генерал-губернатору, що не дивлячись ні на що, він дуже сподівається в швидкому часі на відкриття у м. Кам’янці-Подільському недільної школи, оскільки незважаючи навіть на не підтримку училищного начальства та обіцянки лише на перспективу Кам’янецької міської думи, він особисто знає багатьох приватних осіб, які готові присвятити цій справі свою працю та турботу. А окрім того, він повідомляв, що відкриття недільної школи можливе також в Немирові (вище вже говорилося, що це сталося у січні 1861 р.), а також доцільність таких шкіл актуальна, на його думку, для міст і містечок з великим числом ремісничого класу, а зокрема недільні школи варто було б відкрити у містах Могилеві, Вінниці, Балті та в містечках Тульчині й Чорному Острові [6, арк. 73-73 зв.]

Із цієї ж справи довідуємося, що на Поділлі відкриття недільних шкіл відбулося двічі у губернському місті – одна була створена в будинку гімназії, а інша при штабі Сєвського піхотного полку, який квартирував у Кам’янці-Подільському, а також у містечках Немирові та Новій Ушиці [6, арк. 151 зв.]

Разом з тим, з інших документів дізнаємося, що ідея шкільництва в цьому часі: наприкінці 50-х – перших років 60-х – набула надзвичайно широкої підтримки також серед приватних осіб і, в першу чергу, серед місцевої польської шляхти, і, зокрема на Поділлі, була дуже активно впроваджувана. Школи в значному числі організовувалися в приватних помістях, або при костелах. Зрозуміло, що на відміну від публічних, вільнодоступних недільних шкіл, вони мали часто закритий, або напівзакритий характер і саме ця обставина дуже стурбувала владу. Наприклад, Ушицький земський справник у січні 1859 р. повідомляв рапортом Київського генерал-губернатора, що поміщик частини села Осламова граф Йосип Ге влаштував на власному утриманні сільську школу в якій навчається 26 сільських хлопчиків, а також 5 хлопчиків місцевих та навколишніх однодворців і громадян. Діти віком від 7 до 12 років, вміють читати і писати російською та польською, а також знають арифметику. Вчителем, на запрошення поміщика Й.Ге, працює дворянин Летичівського повіту Владислав Ялтуховський. Він людина проста, писав справник, і знає не набагато більше того, чого навчає дітей [5, арк. 1-2].

Прецедент зі школою графа Й.Ге, як швидко з'ясувалося, виявився цілком безпечним. Влада після перевірки, не запримітила якихось особливих небезпек, тому що “поміщик православного віросповідання і жодних підозр не викликає ні він, ні його школа” [5, арк. 7], хоча при цьому було відзначено, що Ялтуховський не має належної освіти, а тому і навчати в школі не має права [5, арк. 4].

Значно складніше владі було зберігати спокій, дізнавшись про створення шкіл поміщиками поляками або служителями католицизму. Хвилю занепокоєння викликав, зокрема, рапорт Гайсинського повітового справника, який доповів у листопаді 1860 р. генерал-губернатору, як він сам писав: “точні свідчення про школи у ввіреному повіті”. З'ясувалося, що школа існує в м.Ладижині при костелі. Навчається в ній 39 учнів – хлопчиків католицької віри – сини шляхти та економів, а опікуються школою ксьондз та місцевий поміщик. У м.Теплику, у жіночому монастирі, під опікою графа Олександра Потоцького, навчанням семи сиріт дівчаток займається монахиня, причому, навчає читанню та письму польською мовою, а також різним рукоділлям. У м.Куні, у костелі настоятель навчає трьох хлопчиків сиріт польської та лагінської мовам, вони живуть на повному утриманні настоятеля. У с.Грузьському в помісті Цеслава Ярошинського, його рідна сестра, дівчина 16-ти років Марія Ярошинська, навчає дванадцять селянських дівчаток молитвам, читанню, письму та рукоділлям, а також двох дітей економів навчає польській мові. У м.Гранові, донька полковника Завирилева дівчина Олександра, яка закінчила курси наук в Санкт-Петербурзі в Інституті Святої Катерини, навчає десять дівчаток – дітей бувших військових, а також бідних дворян російській та французькій мовам, Закону Божому, арифметиці і рукоділлям [8, арк. 1-2 зв.] Таке гроно не санкціонованих шкіл, було виявлено, уявімо собі, лише в межах одного із дванадцяти повітів Поділля, а скільки їх було в межах всієї губернії? А в трьох губерніях Правобережжя?

Звичайно, що відкривши для себе такий стан справ, влада відреагувала на вказані школи не інакше, як на самоуправство, а особливо обурювало те, що

навчанням займалися найчастіше поляки-католики і навчали польській мові, тож розпорядженням губернаторів та генерал-губернатора школи почали закривати. На Поділлі, за збереження шкіл намагався вступитися місцевий предводитель дворянства І.Сулятицький [8, арк. 4-5 зв.]. Він апелював до права простолюдинів отримати знання основ віри, в незалежності від конфесії їхнього віросповідання. На такий закид предводителя, генерал-губернатор відповів, що давати знання основ Божих і молитов не заборонено, але “не дозволено нікому заводити навчання у ступені шкіл і надавати першопочаткову освіту без дозволу начальства” [8, арк. 9].

На захист Подільських шкіл виступив також єпископ Кам’янецької римо-католицької єпархії А.Фіалковський. Між ним та генерал-губернатором зав’язалося тривале та інтенсивне листування. Єпископ засипав, буквальні, листами канцелярію “начальника края” [8, арк. 17-119], однак жодних позитивних наслідків в долі шкіл це не мало.

Безумовно, що прямого зв’язку між недільними школами та школами приватними не було. Але показово, що їхнє існування співпадало в часі, а отже, можна припустити, що це був, певною мірою, паралельний процес, який відбувався у взаємоспонуванні, а разом він підкреслює великий громадянський порив суспільства в цей період ліберальної політики, із щирою вірою у правдиве реформування суспільних стосунків в імперії та формування громадянських відносин між окремими верствами суспільства.

Надзвичайно показовими є слова юного Володимира Антоновича, якого наприкінці 1860 – на початку 1861 р. поліція взяла під нагляд, зі звинуваченням у створенні українофільського гуртка серед студентів Київського університету, які “виявляли в своїй поведінці підозрілу симпатію і навіть якусь любов до місцевих селян”, а тим самим, викликали у поміщиків занепокоєння, оскільки останні вважають, що студенти підбурюють селян до антивладних виступів, а можливо навіть до різанини – гайдамаччини. Пояснюючи перед слідчою комісією ці безпідставні наклепи поміщиків, В.Антонович говорив, що, насправді, студенти розуміють істинні наслідки економічної реформи, яка вже йде (малася на увазі реформа звільнення селян за маніфестом 19 лютого 1861 р., зазначимо, що допит слідчої комісії відбувався вже 27 лютого, того ж року) [7, арк. 233]. Студенти усвідомлюють, говорив В.Антонович, що “майбутні громадянські відносини, які мають настати, вимагатимуть інших стосунків із селянами, а тому намагаються вивчити стан життя самих селян, щоб краще їх розуміти. Поміщики ж дивляться на це ревно, не розуміючи, як можна радіти змінам стану селян, адже це, на їхню думку, має привести до занепаду господарства” [7, арк. 236].

Ще яскравіше значимість формування засад громадянських стосунків в українському суспільстві, передає лист Пантелеймона Куліша до Тадея Рильського. Цей лист, датований 1862 роком, був перлюстрований, а отже, таким чином, зберігся у фонді канцелярії генерал-губернатора. П.Куліш, зокрема, писав: “Добре ви робите, що створюєте живі зразки здорової громадської думки в особах тих

людей, які надають перевагу службі сільській перед міською... Нехай держава діє засобами бюрократії, а ми будемо діяти засобами живого слова... Де нам вдасться утвердити розуміння про громадянські права серед всієї громади, там наступи чиновних варварів будуть самі собою руйнуватися. Де ми встигнемо гарантувати заробіток населення – на противагу закритим самими законами грабунковим стягненням – там з’явиться достаток, а разом з достатком і прагнення до вищої культури, яка тепер поступається турботам про хліб повсякчасний. Все це Ви вже усвідомили і Ваші дії, позбавлені політичної замріяності, радують кожного гуманіста, відданістю ідеї внутрішньої, а не зовнішньої революції” [9, арк. 21-22].

Отже, П.Куліш підкреслював найвагоміше значення “внутрішнього зламу” в свідомості людей – усвідомлення ними власних громадянських прав, сприяння утвердженню їхньої поведінки як громадян: вільних, самодостатніх особистостей, що, в свою чергу, можливе лише за умови економічної незалежності, тобто тоді, коли у них з’явиться достаток – говорить він. Але цілком зрозуміло, що повноцінні громадянські відносини в суспільстві, жодним чином не можуть співіснувати із деспотизмом організації влади в цьому самому суспільстві.

Тож громадськість та імперська влада увійшли в конфлікт із якого царат вийшов переможцем, спекуюючи на національних почуттях. Український національний рух було пов’язано із, так званою, “польською інтригою” (напередодні Січневого повстання 1863 р.), а відтак – українців із поляками оголошено було загрозою “єдності вітчизни-імперії”, що дозволило “мобілізувати усіх патріотів Росії” на боротьбу проти “її ворогів”, власне, відродивши серед росіян промонархічний та проімперський псевдо-патріотизм.

Зіткнувшись зі стрімким підйомом громадянської ініціативи та активності, в умовах певних ліберальних послаблень, що з’явилися в політиці за результатами поразки у Кримській війні, імперська влада постала перед вибором: або продовжити власне реформування, демократизуючи всі сфери життя в Росії, або ж все повернути під власний централізований жорсткий контроль, з чіткою регламентацією кому, що і яким чином робити, в тому числі й у сфері освіти.

Саме проблема відсутності надійного контролю за навчанням як в недільних школах, так і, тим паче, в приватних, обумовила їхнє тотальне закриття. Самодержавство погоджувалося на їхнє створення, сподіваючись, що можна буде, не витрачаючись із державної скарбниці (а лише на громадському ентузіазмі), створити систему шкіл, які б “виховували” простолюду у настроях лояльності до існуючої в імперії системи, за умов послаблення контролю з боку поміщиків, після селянської реформи.

Недільні школи зовсім не виправдали сподівань, вони не стали провідниками поширення серед простолюду “почуття любові” до царя та його імперії. Тож, природно, самодержавство не могло дозволити, щоб серед підданих хтось когось безконтрольно навчав, оскільки жодної довіри ні до кого у деспотизму немає і бути не може – всі мають перебувати під наглядом, боячись відступитися від інструкції, правил чи повеління.

Отож, з'ясувавши, що організовані за громадянською ініціативою школи ніяк не сприятимуть вихованню вірнопідданості серед нижчих верств суспільства, протягом літа 1862 р. недільне шкільництво було цілком припинене та заборонене, а в продовження цієї політики – вже влітку 1863 р. з'явився сумновідомий Валуєвський циркуляр.

Список використаних джерел та літератури

1. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ), ф. Х, спр. 17357-17358.
2. ІР НБУ, ф.160, спр. 265.
3. ІР НБУ, ф.160, спр. 270.
4. ІР НБУ, ф.160, спр. 296.
5. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДІАК), ф. 442, оп.809, спр. 21.
6. ЦДІАК, ф. 442, оп.809, спр. 179.
7. ЦДІАК, ф. 442, оп.810, спр. 132.
8. ЦДІАК, ф. 442, оп.810, спр. 182.
9. ЦДІАК, ф. 442, оп.812, спр. 28.
10. ЦДІАК, ф. 707, оп.261, 1858, спр. 4.
11. Вортман, Р. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии / Ричард Вортман. – М., 2004. – Т. 2: От Александра II до отречения Николая II. – 528 с.
12. Воспоминания Б.С. Познанского // Украинская жизнь. – 1913. – № 2. – С.10-26.
13. Гирич, І. Польська емансипація і українська самостійницька ідея на Наддніпрянщині у другій половині XIX – на початку XX століть / Ігор Гирич // Війни і мир, або “Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...” [за загальною редакцією Лариси Івшіної; видання друге стереотипне]. – К.: Вид-во ЗАТ “Українська прес-група”, 2007. – С. 382-390.
14. Годованій, Є. Ф. Суспільно-політичний рух 30–60-х рр. XIX ст. в Україні та його висвітлення на сторінках української преси / Є. Ф. Годованій. – К., 1999. – 35 с.
15. Дудко, В. Аудиторія журналу “Основа” (1861–1862): кількісний вимір / Віктор Дудко // Київська старовина. – 2001. – № 6. – С. 73-85.
16. Захарова, Л. Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856–1861 / Л. Г. Захарова. – М., 1984. – 168 с.
17. Іванова, Л. Г. Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50–60-х рр. XIX ст.: [монографічне дослідження] / Л. Г. Іванова. – К.: Дніпро, 2008. – 304 с.
18. Катренко, А. М. Український національний рух XIX ст.: у 2-х частинах / А. М. Катренко. – К., 1999. – Ч. II: 60–90-ті роки XIX ст. – 190 с.
19. Коцур, А. П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. / А. П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 424 с.
20. Коцур, А. П. Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліти XIX–XX ст. / А. П. Коцур. – Чернівці, 2000. – 203 с.
21. Сакулин, П. Н. Русская литература 60-х годов / П. Н. Сакулин // История России

в XIX веке. Эпоха реформ. – М., 2001. – С. 402-477.

22. Сарбей, В. Г. Становлення української нації / В. Г. Сарбей // “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Колективна наукова монографія в трьох частинах; [відпов. редактор д.і.н., проф. В.Г. Сарбей]. – К., 1999. – Ч. I. – С. 28-60.

23. Сарбей, В. Г. Українське національне відродження / В. Г. Сарбей. – К.: Наукова думка, 1999. – 334 с. – (Серія: “Україна кризь віки”).

24. Світленко, С. І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX ст.: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. – Дніпропетровськ: Вид-во “Навчальна книга”, 1999. – 239 с.

25. Сербин, Р. Київ – не Варшава. Погляд українофілів на студентське служіння народів у 1861–62 роках / Роман Сербин // Війни і мир, або “Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...”; [за загальною редакцією Лариси Івшиної. Видання друге стереотипне]. – К.: Вид-во ЗАТ “Українська прес-група”, 2007. – С. 391-396.

26. Ульяновський, В. “Ранній” Володимир Антонович: поза контекстами / Василь Ульяновський // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 117-145; № 2. – С. 122-153.

27. Щербак, Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Надія Щербак. – К., 2005. – 615 с.

Yuriy Zemsky

Sunday schools of Right-bank Ukraine in the middle XIX century are an object opposition of interests to public and imperial power

The Liberal politics and reform of serf liquidation in the Russian empire, after a defeat in Crimean war (1853–1856), was due to the public activation. In Ukraine the national elite one of the most prominent problems has seen the literacy of the lower classes. That is why on the basis of charity, a network of Sunday schools were established. The special activity in organization of elucidative work establishments' activity among the common people of the well-educated Right-bank people of Ukraine was educed. In the article the concrete examples of assistance and resistance from the side of separate officials of the different stages of imperious hierarchy are examined in questions of Sunday schools creation in Podillia.

The power of the empire was concerned about the loss of control over the feudal nobility above peasants. Hoping to perform Sunday schools “educational” pro-imperial role, the government gave permanent approval and even encouraged their creation. Not able to control the operation of schools and receive the information about the spread of liberal ideas in schools, the government banned and eliminated the Sunday schools network. At the same time, the Autocracy could split the community of the Russian Empire according to national signs. The Polish and Ukrainian national movement was accused of the motherland-empire assassination of the borders integrity unity. However, among the Russians the false patriotic, monarchic and pro-imperial sentiment has been spread.

Keywords: Sunday schools, literacy, public, liberalism, imperial politics.

Ю.С.Земский

**Воскресные школы Украинского Правобережья
середины XIX в. – объект противостояния интересов
общественности и имперской власти**

Либеральная политика и реформа по ликвидации крепостного права в Российской империи, после поражения в Крымской войне (1853-1856 гг.), были обусловлены активизацией общественности. В частности, в Украине национальная элита одним из главных своих заданий видела предоставление грамотности представителям социальных низов и ради этого, на благотворительных принципах, положила начало созданию сети воскресных школ. Особенную активность в организации работы заведений просветительской деятельности среди простонародья выявила образованная общественность Украинского Правобережья. В статье рассматриваются конкретные примеры содействия и сопротивления со стороны отдельных чиновников разных ступеней властной иерархии в деле создания воскресных школ на Подолье.

Власть империи, обеспокоенная потерей контроля дворян-крепостников над крестьянами и в надежде на выполнение воскресными школами “воспитательной”, проимперской роли, определенное время давала согласие и даже поощряла к их созданию. Однако, не имея возможности контролировать работу школ и получив информацию о распространении в них либеральных идей – царизм запретил и ликвидировал всю сеть воскресных школ. В то же время, самодержавие смогло расколоть общественность Российской империи по национальным признакам. Польское и украинское национальные движения были обвинены в покушении на единство и неприкосновенность границ отчизны-империи, а вместе с тем среди россиян были распространены псевдопатриотические, проимперские и промонархические настроения.

Ключевые слова: воскресные школы, грамотность, общественность, либерализм, имперская политика.

Одержано 10 червня 2014 року